

М. П. КОЧЕРГАН
УВАГА — ЛЕКСИЧНА СПОЛУЧУВАНІСТЬ!

Кожна мова має свої особливості в сполучуваності слів. Людина, яка не повністю оволоділа іноземною мовою, найчастіше помиляється саме в цьому — поєднує слова так, як це характерно для її рідної мови.

Правила сполучуваності слів визначаються трьома чинниками: логічною вмотивованістю, граматичною структурою мови й мовною традицією. Це насамперед означає, що сполучатись одне з одним можуть лише ті слова, які називають предмети, явища, дії, ознаки, що перебувають у певних зв'язках. Наприклад, можна сказати *біла стіна, співати пісню, розв'язати задачу* тощо, і навпаки — не сполучаються *білий відмінок, підсмажувати пісню, проціджувати задачу*, бо такі вирази позбавлені будь-якої логіки. Ось чому, оцінюючи певний вираз з погляду його сприйнятливості чи несприйнятливості, розглядають його в першу чергу в плані логічної вмотивованості.

Та одного цього критерію (він є обов'язковим для будь-якої мови) не досить для вичерпної інтерпретації норм сполучуваності, оскільки не всі слова, що позначають поняття, які сполучаються, можуть поєднуватися одне з одним. Для кожної мови характерна вибірковість у сполучуваності слів, тому нерідко та сама ситуація в залежності від ключового слова оформляється через різну сполучуваність, як-от: *одягти рукавиці (сукню, сорочки)*, але *взути черевики (чоботи)* (пор. необов'язковість подібного розрізнення в російській мові, де нормативними є вирази *надеть рукавицы і надеть ботинки*). Така полексемна закріпленість сполучуваності особливо притаманна прикметникам, наприклад, той самий (коричневий) колір передається різними лексемами в залежності від пояснюваного слова: *коричневе пальто, карі очі, каштанове волосся*.

З другого боку, у мові нерідко зустрічаємося з випадками, коли поєднуються слова, які, здавалося б, позначають непоєднані поняття. Так, зокрема, нормативним в українській мові є вираз *наситати борщу*, хоч борщ не належить до сипких речовин (пор. рос. *налить борща*). До категорії логічно невмотивованої сполучуваності слів слід віднести й тавтологічні вирази, які теж є специфічними для кожної мови (укр. *піший піхотинець, хмурка хмурити*, рос. *ревмя реветь, гормя гореть, ливмя лить* тощо). Сполучуваність слів у подібних випадках зумовлюється власне мовними чинниками, і вони тепер повинні розглядатися як традиційні. Саме сполучення слів, які зумовлені власне мовними причинами, найбільшою мірою характеризують специфіку тієї чи іншої мови, створюють труднощі при перекладі з мови на мову, змушують підбирати еквіваленти не до окремих слів, а до виразів. До речі, українці з мови на іншу мову *перекладають*, росіяни *переводять*, поляки *перетлумачують* (*przetlumaczyć*), німці *пересідають* (*übersetzen*).

Нарешті, сполучуваність слів деякою мірою визначається граматичними особливостями мови. Так, в українській мові іменники можуть поєднуватися з іменниками, дієсловами, прикметниками, числівниками, займенниками, прислівниками; прикметники — з іменниками, але не з числівниками; прислівники — з дієсловами, іменниками, прикметниками, але не з займенниками і числівниками тощо. У плані сполучуваності різних лексико-граматичних класів слів відмінності між мовами незначні. У німецькій і чеській мовах дуже поширеними є конструкції типу *Ich sah ihn gehen, Viděl jsem ho jít*, які в дослівному перекладі звучать: «Я бачив його йти», що зовсім не характерно для української мови.

Навіть у близькоспоріднених українській та російській мовах при наявності значної кількості спільних слів є чимало відмінностей у їх сполучуваності, неврахування яких призводить до помилок у слововживанні. Здебільшого це буває тоді, коли мовець буквально перекладає російський вислів українською мовою — кожне слово його відповідником, — а в результаті виходить так званий мовний гібрид: *принёс ему огорчения* перекладається як *приніс йому прикроці* замість *завдав йому прикроців, мелкие деньги* як *мілкі гроші* (правильно *дрібні гроші*) тощо.

Ще частіше порушуються правила слововжитку, коли мовець вживає в усіх випадках один відповідник до російського слова, яке насправді має в українській мові два відповідники: рос. *общественный прогресс, общественное поручение*, укр. *суспільний прогрес*, але *громадське доручення*; рос. *общее положение, общее собрание, общий рынок, общие орудия производства*, укр. *загальне положення, загальні збори, але спільний ринок, спільні знаряддя праці*; рос. *личная жизнь, личное местоимение*, укр. *особисте життя, але особовий займенник*; рос. *открыть окно, открыть памятник, открыть химический элемент*, укр. *відчинити вікно, але відкрити пам'ятник, хімічний елемент*.

Однак найчастіше припускаються помилок у випадку, коли російський зворот складається із слів, які є звичайними і в українській мові, як-от: *приймати участь* замість *брати участь* (рос. *принимать участие*), *заказати обід* замість *замовити обід* (рос. *заказать обед*), з цього витікає висновок замість з цього випливає висновок (рос. *из этого вытекает вывод*), *круг знайомств* замість *коло знайомств* (рос. *круг знакомств*). Хоч в українській мові є слова *приймати, заказати, витікати, круг*, проте їх лексична сполучуваність, а почасти і значення не такі, як у російській мові.

Однією з причин відхилення від норм слововживання можуть бути діалектні впливи. У діалектах є досить значні відмінності у сполучуваності слів порівняно з літературною мовою. З одного боку, є словосполучення, в яких одне із слів не відоме літературній мові, наприклад: *щибати яблука* замість літературного *збивати яблука*; *римакати білизну* замість *прати білизну*; *церкати корову* замість *доїти корову*; *єдинкувати буряки* замість *проривати буряки*; *залатвити справу* замість *владнати, залагодити справу*; *церувати панчохи* замість *штопати панчохи*; *пуцувати взуття* замість *чистити взуття*. З другого боку, в діалектах є слова, спільні для діалекту і літературної мови, але з відмінною лексичною сполучуваністю, наприклад: діал. *варити молоко*, літ. *кип'ятити молоко*; діал. *стругати, розбирати, лупити картоплю*, літ. *чистити картоплю*; діал. *брати, дерти картоплю*, літ. *копати картоплю*.

Розбіжність у сполучуваності тих самих слів у говірці й літературній мові пояснюється тим, що в говірках ці слова можуть мати відмінне від літературної мови значення. Так, усім носіям української літературної мови відомо, що пироги можуть бути печеними або жареними. У говірках західних областей України звичайними є вирази *варені пироги, варити пироги*. Оскільки слово *пироги* тут має ширше значення, ніж у літературній мові — пироги і вареники. Відсутність слова *вареники* тут компенсується за рахунок словосполучення *варені пироги*. Аналогічно пояснюються закарпатські звороти типу *знати читати, знати танцювати* тощо (*знати* має значення «знати» і «уміти»), галицьке *обійти кого* («почастувати, вгостити») та ін.

Інколи українські діалекти зберігають дуже давнє значення слова і, відповідно, давню сполучуваність, часом характерну ще для періоду давньоруської мови. Зокрема, в гуцульських говірках слово *сидіти* має значення «проживати, мешкати», через що тут звороти типу *сидить коло річки, сидить на верхах* означають «мешкає, проживає над річкою, проживає (має хату) на горі». Таке значення слова *сидіти* успадковане гуцульськими говорами від давньоруської мови, пор. давньоруські: «По сему же морю (Варязькому. — М. К.) сѣдять Варязи» (Повість временних літ); «На подольи не сѣдяху людѣе, но на горѣ» (там же).

Ще однією причиною відхилення від норм слововживання може бути дія аналогії. У мові є непоодинокі випадки, коли якесь слово може сполучатися лише з одним із синонімів, однак у мовленні людей за аналогією це ж слово поєднується з усіма іншими словами синонімічного гнізда. Наприклад, слова *робітник* і *працівник* досить близькі за значенням, проте сказати *науковий робітник* не можна; нормою допускається лише *науковий працівник*. Із двох синонімів *робота* і *праця* зі словом *звільнити* сполучається лише перший (вираз *звільнити з праці* є неправильним). Синонімами є слова *птах* і *птиця*, однак прикметники *грізний, великий, могутній, велетенський* (в однині) і *хижі, перелітні, водоплавні, співучі, денні, нічні* (в множині) поєднуються звичайно лише із словом *птах*, тоді як з

прикметниками *домашня* (в однині), *свійські* (у множині) вживається лише *птиця*¹.

Нерідко нормою допускаються два варіанти, але одному з них надається перевага. Так, у наведених далі прикладах перше сполучення в кожній парі є більш поширеним: *одержати лист — отримати лист, порушувати питання — піднімати питання*. Але у багатьох випадках буває дуже важко надати перевагу якомусь одному з двох варіантів.

Мова, як і будь-яке інше явище, весь час змінюється. Це ж стосується й сполучуваності слів. З одного боку, поєднання слів, які колись були нормативними, а тепер відійшли до застарілих або й зовсім опинилися поза нормою. З другого боку, потенційна можливість того чи іншого слова сполучатися з словами при певних сприятливих умовах може значно зрости. Причиною змін у сполучуваності слів є: 1) суспільний розвиток, прогрес в економіці, науці й культурі; 2) власне мовні чинники; 3) естетичний фактор (прагнення красивіше, точніше, образно висловитися).

Так, наприклад, після того як 4 листопада 1957 р. на навколосемну орбіту був виведений штучний супутник землі, одразу розширили свою сполучуваність «космічні» слова, в тому числі слово *орбіта*. Стають звичайними вирази *трудова орбіта, робітнича орбіта, орбіта п'ятирічки, на орбіті рекордів, на турнірній орбіті, на підводній орбіті, на орбіті слави* тощо (пор. ще незвичну назву п'єси білоруського драматурга А. Макайонка «Лявоніха на орбіті»).

Ще недавно видалися б алогічними, позбавленими смислу вирази *порошкове молоко, трав'яне борошно, скляна сковорода, пам'ять машини, машина відповіла, кольорова музика, червоний (зелений, синій і т. ін.) акорд* тощо, бо не було відповідних реалій (предметів і понять). Зараз ці вирази сприймаються як цілком звичайні. Тенденція до розширення сполучувальних можливостей слова діє в мові постійно, протягом усієї історії її розвитку (пор. вирази *кам'яне вугілля, сухе вино* і т. ін.).

Власне мовні (внутрішньомовні) фактори зводяться, як правило, до перерозподілу валентностей (здатності сполучатися) між словами з однаковою сполучуваністю, до так званої специфікації тих чи інших слів у певних зворотах. Так, наприклад, вживані в дореволюційні та перші післяреволюційні роки в українській мові вирази *баб'яче (бабське) літо, біжучі питання, одвертий лист, хатнє виховання* замінилися сучасними *бабине літо, поточні питання, відкритий лист, домашнє виховання*, хоч слова *баб'ячий, бабський, біжучий, одвертий, хатній* продовжують функціонувати в нашій мові.

Естетичним фактором можна пояснити появу в українській мові таких образних висловів, як *тепле слово, залізна воля, повітряні ванни* (жартівливе *місячні ванни*), *заплакані вікна, руки оніміли* та ін., що стали стандартними, тобто закріпились у мовній системі.

Значно більше, ніж у загальнонародній мові, знаходимо таких висловів у мовленні окремих індивідів, у першу чергу письменників. Як зазначав акад. Л. А. Булаховський, «стилістична майстерність письменника обертається цілком у рамках історично усталеної мови і полягає у влучному комбінуванні того, що, як можливості для такого комбінування, відкриває перед ним усталена мова, в усьому багатстві створеного в ній рідним народом» («Нариси з загального мовознавства». К., 1955, с. 239). Скільки прекрасних, неповторних образів створено незвичайною (оказіональною) сполучуваністю слів видатними українськими майстрами слова. Згадаймо хоча б Шевченкові *латаний талан, небо невмите, заспані хвилі*; Тичинині *сміх перламутровий, доброго здоров'я пивши*; Драчеві *липовий ескорт, ласувати громом, мармурова ідея, обмолочений день*. Крім мови художньої літератури, подібні словосполучення проникають в усі інші мовні стилі, в тому числі в публіцистичний і науковий: *кремлівський час, простір в часі, архітектоніка скрипки* (з газет); *анатомія математики, обертони змісту* (з наукових журналів). Подібних прикладів можна було б навести необмежену кількість. При сполучуваності слів треба враховувати їх семантику, включаючи найтонші смислові нюанси, а також стилістичні відтінки і стильову приналежність слова. На жаль, у мовленнєвій практиці часто доводиться зустрічатися з порушенням цих вимог. Так, наприклад, слово *поважати* може вживатися лише стосовно

¹ Див.: *Забеліна В. П.* Птах — птиця — птаха. — В кн.: Рідне слово, вип. 5. К., 1971, с. 57—59.

назв осіб. Тому неправильним є використання цього слова в зворотах типу: *я дуже поважаю вареники, пиво, київський торт*. Подібні порушення норм сполучуваності слів у художній літературі служать засобом негативної характеристики певних осіб та їх мови, наприклад: «Так, зокрема, він поважає апельсини» («Літературна Україна», 11 жовтня 1974 р.).

Як бачимо, найголовнішою вимогою до сполучуваності слів є точність. Однак під пером майстра слова і неточність (відступ від норми) може стати яскравим мовним образом. «Тільки часом у многоголосі, В суєті поїздів і авто, Спалахне твоє біле волосся, Сірі очі і каре пальто», — читаємо у В. Симоненка². *Каре пальто* — порушення норми (карими, як зазначено вище, у людини можуть бути лише очі), однак у наведеній строфі цей вираз не сприймається як порушення норми, а навпаки, підсилює поетичність, а цьому сприяє те, що зворот *каре пальто* знаходиться поряд із словосполученням *сірі очі*.

У О. Толстого *іволга* посвистує водяним голосом. «Водяний голос, — пише К. Федін, — це неточність. Але на таких неточностях стоїть мистецтво»³.

Коли чуття мовної норми, зазначав академік Л. В. Щерба, виховане в людині, вона починає розуміти всю чарівність обґрунтованих відступів від неї. Грубі, необґрунтовані відступи від норми мови викликають непорозуміння, подив і осуд, тоді як зумовлені змістовими, ідейними та естетичними завданнями відступи характеризують письменницьку своєрідність, ту своєрідність висловлення, яку ще Й.-В. Гете вважав початком і кінцем всякого мистецтва.

² Симоненко В. А. Поезії. К., 1966, с. 82.

³ Федін К. А. Писатель. Искусство. Время. М., 1961, с. 202.